

Kristina Krulić
Edita Šurina

Srednjovjekovni zidni oslici u zagrebačkoj katedrali

Kristina Krulić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za zidno slikarstvo i mozaik
kkulic@hrz.hr

Edita Šurina
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za konzervatorsku dokumentaciju
nepokretne baštine
esurina@hrz.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received: 5. 7. 2024.

UDK: 75.052.033:[27-523.41(497.5
Zagreb)

DOI: <https://doi.org/10.17018/portal.2025.10>

SAŽETAK: Srednjovjekovni zidni oslici očuvani su na svodu i zidovima istočnog dijela stare sakristije i na zidovima istočnog dijela južnog broda katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu. Ciklus zidnih slika u sakristiji datiran je u drugu polovicu 13. stoljeća. Kroz povijest je pretrpio znatna oštećenja zbog arhitektonskih izmjena i pregradnji. Otkriven je i restauriran nakon zagrebačkoga potresa 1880. godine, tijekom obnove katedrale koju je vodio arhitekt Herman Bollé, a ponovno je restauriran 1949. godine. Oslik istočnog dijela južnog broda katedrale odnosi se na narativni prizor *Kušnja gorkom vodom* na južnom zidu južnog broda te na fragment dekorativnog oslika na sjeveroistočnom zidu istog broda, ispod nadgrobne ploče Tome Erdődyja. Narativni prizor spominje se još u 19. stoljeću tijekom Bolléove obnove; tada je vjerojatno prekriven, a u obnovi početkom 1980-ih ponovno je otkriven i restauriran. Navedeni zidni oslici preliminarno su istraženi tijekom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja 2022. i 2023. godine. Pregled prikupljenih podataka o njihovu stanju i povijesnim restauratorskim zahvatima polazište je za cjelovita istraživanja i buduće radove.

KLJUČNE RIJEČI: zagrebačka katedrala, stara sakristija, figurativni i dekorativni srednjovjekovni zidni oslici, konzervatorsko-restauratorski radovi

Unatoč brojnosti očuvanih primjera srednjovjekovnoga sakralnog zidnog slikarstva u široj okolici Zagreba, dosadašnja saznanja o onima na samom području grada i dalje se temelje (posljednjih više od pola stoljeća) na oslicima vezanim uz zagrebačku katedralu i Nadbiskupski dvor, koje je predstavila Ana Deanović sredinom 20. stoljeća,¹ a recentno ih je objedinila i dopunila Rosana Ratković.² To su rijetki, ali dragocjeni pokazatelji da je srednjovjekovni Zagreb, kao biskupsko središte, bio otvoren kontinuiranom umjetničkom djelovanju radionica ili pojedinaca koji su u njega pristizali iz širokoga europskog kruga, potvrđujući i njegovu blisku poveza-

nost s Rimskom kurijom, „stožerom zapadnokršćanske duhovnosti, kulture i civilizacije“.³

Srednjovjekovni zidni oslici bili su tijekom stoljeća prekriveni slojevima žbuka i naliča, a do otkrića i saznanja o njihovu postojanju često se dolazi posredno, primjerice zbog oštećenja od potresa ili zbog građevinskih preinaka, kao što je to slučaj sa zagrebačkom katedralom. U njoj su zidni oslici otkriveni upravo u radovima obnove koje je vodio Herman Bollé nakon zagrebačkoga potresa 1880. godine.⁴ Iako nisu izravno stradali u oštećenjima katedrale tijekom potresa 2020. godine, njihovo današnje stanje upućuje na potrebu sustavnoga stručnog konzervatorsko-restauratorskog pristupa koji bi odredio daljnje radove.⁵

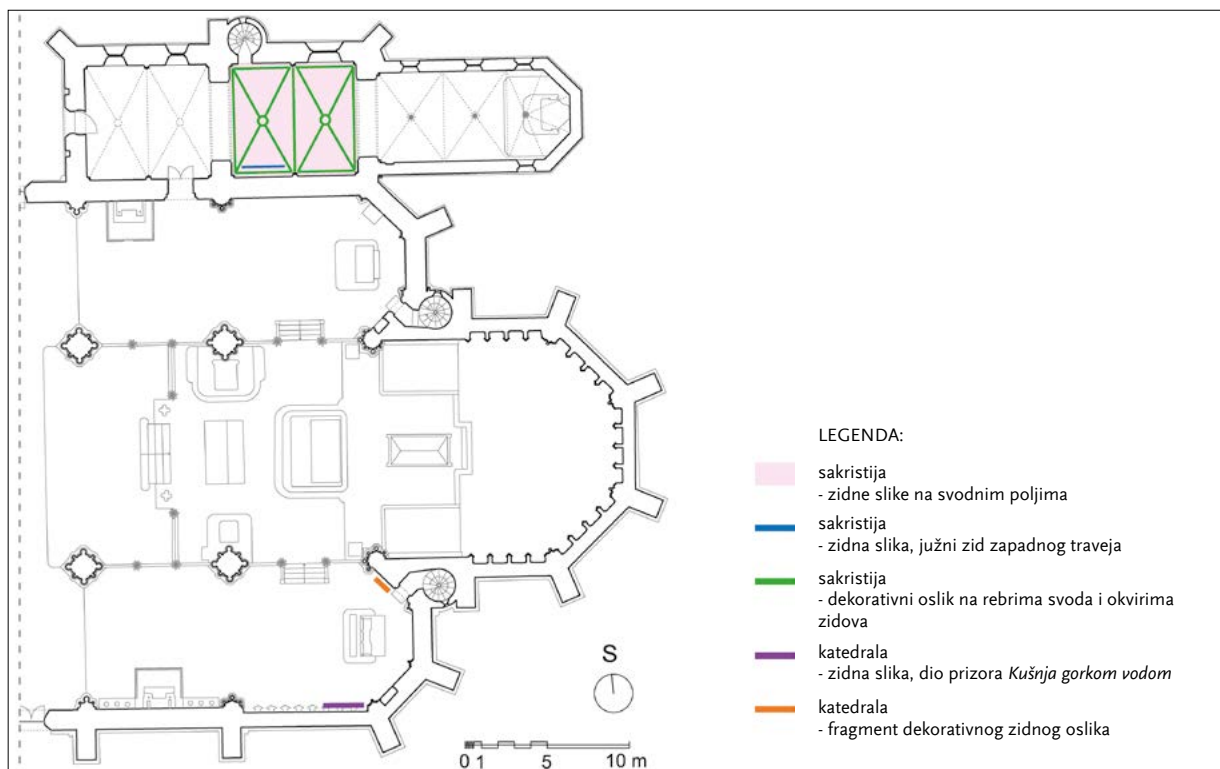
1 DEANOVIĆ, 1957, 131–138.

2 RATKOVIĆ, 2014.

3 DOBRONIĆ, 1994, 45.

4 DAMJANOVIĆ, 2013; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023.

5 Zidni oslici zagrebačke katedrale preliminarno su istraženi tijekom

1. Tlocrt istočnog dijela katedrale s pozicijama srednjovjekovnog zidnog oslika (arhiva HRZ-a, izradili: K. Krulić, E. Šurina, T. Prpić, 2024.)
Layout of the eastern part of the cathedral with positions of medieval wall paintings (HRZ Archive, K. Krulić, E. Šurina, T. Prpić, 2024)

Srednjovjekovni zidni oslici sakristije

Ciklus figurativnih zidnih slika na poljima križno-rebrastog svoda dvaju istočnih od četiriju traveja i na zapadnom dijelu južnog zida stare sakristije katedrale smatra se najstarijima na području Zagreba (sl. 1).⁶ Njihovu dataciju u drugu polovicu, odnosno treću četvrtinu 13. stoljeća, u vrijeme biskupa Timoteja (1263. – 1287.), koji je bio papinski kapelan u Orvieto i za kojega se smatra da je pokrenuo obnovu katedrale nakon provala Tatara, postavio je Ivan Krstitelj Tkalčić potkraj 19. stoljeća.⁷ Ana Deanović je zaključila da pripadaju „krugu latinske umjetnosti Lacija, koji je započeo svoj novi put napuštanjem bizantskog nasljeđa, a vraćajući se antičkom i starokršćanskom realizmu s krajnje humanim ozračjem“.⁸

sustavnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja koje je Hrvatski restauratorski zavod na katedrali proveo nakon potresa, 2022. i 2023. godine. Više u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II–III.

6 WYROUBAL, 1954, 176. Ciklusom zidnih slika sakristije najdetaljnije se bavila Ana Deanović nastavljajući se na radove Rafaela Levakovića, Ivana Krstitelja Tkalčića i Janka Barléa, potom Lelja Dobronić, a recentno je podatke objedinila Rosana Ratković. DEANOVIĆ, 1988; DOBRONIĆ, 1995, 27–30; RATKOVIĆ, 2014, 63–66, 240–242.

Istočni dio stare sakristije i kroz povijest je imao funkciju sakristije, dok je zapadni jedno vrijeme služio kao riznica, što može opravdati postojanje oslika u istočnom dijelu, odnosno izostanak oslika u zapadnom dijelu sakristije.

7 TKALČIĆ, 1885, 112; WYROUBAL, 1954, 176.

8 DEANOVIĆ, 1988, 51; RATKOVIĆ, 2014, 242. Recentno Rosana Ratković donosi prijedlog pomicanja datacije u posljednju četvrtinu

Zidne slike sakristije nisu očuvane u izvornom opsegu. Njihova cjelovitost narušena je građevinskim preinakama tijekom stoljeća i preslikavanjem. Na tamnomodroj podlozi osam svodnih polja prikazano je osamnaest pojedinačnih likova apostola, proroka i patrijarha Staroga zavjeta, raspoređenih oko dva zaglavna kamena sa simbolima Krista (*Agnus Dei* – na istočnom i vinova loza s grozdovima na zapadnom).⁹ Od toga su dva lika u poljima istočnog traveja prikazana dopojasno u kružnim medaljonima, a ostali u frontalnoj uspravnoj pozi, u punoj visini, s aureolama. Odjeveni su pretežito u dugačke haljine, bosih nogu i/ili obuveni u sandale, držeći u pravilu u jednoj ruci filaktere, knjige ili rotule¹⁰ s danas nečitkim natpisima, dok im je druga ruka povijena u laktu i podignuta na blagoslov ili u pozi pokazivanja (sl. 2 i 3). Unatoč znatnim oštećenjima, još je vidljiv otvoren i živ kolorit s jasnim crtežom, osobito na fizionomijama lica (sl. 4, 5 i 6). Na zapadnom zidu sakristije bila je naslikana scena Posljednjega suda, koja je s prikazima na svodu činila promišljenu ikonografsku cjelinu.¹¹ No taj je zid u cijelosti

13. stoljeća, nakon 1285. godine, upućujući na mogućnost utjecaja slikarstva u to vrijeme djelatnog rimskog slikara Pietra Cavallinija. Detaljnije: RATKOVIĆ, 2020, 1–18.

9 DEANOVIĆ, 1988, 47; RATKOVIĆ, 2014, 240.

10 DEANOVIĆ, 1988, 47; RATKOVIĆ, 2014, 240.

11 TKALČIĆ, 1885, 112; DEANOVIĆ, 1988, 47, 48. O nalazu scene Posljednjega suda javlja i tadašnji dnevni tisak: Restaurierung der

2. Sakristija zagrebačke katedrale, zidne slike na svodu istočnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Zagreb Cathedral sacristy, wall paintings on the vault of the east bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

3. Sakristija zagrebačke katedrale, zidne slike na svodu zapadnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Zagreb Cathedral sacristy, wall paintings on the vault of the west bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

uklonjen tijekom Bolléove obnove katedrale 1882. godine i do danas je scena njegova oslika ostala očuvana jedino u obliku akvarelne skice (sl. 7).¹²

U odnosu na prikaze svoda sakristije, za one na južnom zidu smatra se da su povezani s ondašnjim prilikama na području današnje sjeverozapadne Hrvatske.¹³ Do danas je očuvan oslik na zapadnom dijelu južnog zida, s četiri svetačka lika na monokromnoj podlozi, raspoređena u dva registra (sl. 8). U gornjem je jedan dopojasni lik, moguće Krist ili jedan od crkvenih otaca,¹⁴ desnice podignute na blagoslov, dok ljevicom odozdo pridržava rastvoreni kodeks s natpisom: *Omnis qui verbum Dei audit, et credit ei, habet vitam eternam*.¹⁵ U donjem registru su tri uspravna lika u redovničkoj odjeći: istočno sv. Dominik, zapadno sv. Franjo, a za središnji lik iznova postoje različita stajališta (sv. Bernardin iz Clairvauxa, sv. Timotej ili Krist).¹⁶

Na istočnoj strani južnog zida, nad bivšim vratima prema katedrali, navodi se da su bila naslikana četiri sveta zaštitnika Zagrebačke (nad)biskupije: u vrhu sv. Jeronim i ispod njega sveti ugarski kraljevi: Stjepan, Ladislav i Emerik.¹⁷ Tkalčić navodi da su slike bile vrlo oštećene te da su „pokrećene“, a na njihovo mjesto stavljena je slika s prizorom Raspeća (s oltara Svetog Križa).¹⁸

Uz navedene prevladavajuće figurativne oslike, na klesanim kamenim profiliranim okvirima istih zidova i rebra svoda nalazi se i dekorativni oslik, izveden u obnovi krajem 19. stoljeća prema starijem uzorku čineći im svojevrstni okvir. Javlja se u obliku traka s četiri uzorka pretežito vegetabilnih shematiziranih elemenata koji se nižu i ponavljaju u pravilnom ritmu (sl. 9). Svi su uzorci

4. Sakristija zagrebačke katedrale, detalj lika na sjevernom polju zapadnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb Cathedral sacristy, detail of the figure on the north field of the west bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

5. Sakristija zagrebačke katedrale, glava lika na južnom polju istočnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb Cathedral sacristy, head of a figure in the south field of the east bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

6. Sakristija zagrebačke katedrale, detalj obuće lika na sjevernom polju istočnog traveja (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)
Zagreb Cathedral sacristy, detail of a figure's footwear in the north field of the east bay (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

Domkirche, *Agramer Zeitung*, 270, 23. 11. 1882.

12 Riznica katedrale, inv. br. N154. Više u: Restaurierung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 270, 23. 11. 1882.; PLUKAVEC, 2019, 60–63.

13 DEANOVIĆ, 1957, 132–133; DEANOVIĆ, 1988, 48.

14 Postoje različita stajališta o tome koga predstavlja središnji lik gornjega registra. Tkalčić i Karaman smatraju da je riječ upravo o Kristu, dok Deanović pretpostavlja da je prikazan jedan od trojice crkvenih otaca: papa Grgur ili biskupi Augustin ili Ambrozije. Detaljnije u: DEANOVIĆ, 1988, 48–50; RATKOVČIĆ, 2014, 240–241.

15 Prijepis: DEANOVIĆ, 1988, 48. Citat iz Ivanova evanđelja, 5:24: „Zaista, zaista, kažem vam, tko sluša moju riječ i vjeruje onomu koji me posla, ima vječni život.“ *Biblija – Stari i Novi zavjet*, 1993, 1017.

16 Kao i kod lika gornjega registra, postoje različita mišljenja o tome koga predstavlja. Tkalčić smatra da je prikazan sv. Bernardin iz Clairvauxa, osnivač cistercitskog reda, Karaman smatra da je prikazan Krist, s čime se slaže i Ana Deanović, jer su sv. Franjo i sv. Dominik najbliži Kristovi propovjednici, čiji sljedbenici ujedno u vrijeme nastanka oslika u samom središtu srednjovjekovnoga Zagreba imaju svoje samostane. Lelja Dobronić pak smatra da je riječ o sv. Timoteju, zaštitniku graditelja katedrale i naručitelja zidnih slika, biskupa Timoteja. Detaljnije u: KARAMAN, 1963, 1–46; DEANOVIĆ, 1988, 48–50; DOBRONIĆ, 1995, 27–30; RATKOVČIĆ, 2014, 240–241.

17 Prikazani sveci na osliku navode se u jednoj bilješci dodanoj u 19. stoljeću rukopisu Rafaela Levakovića iz prve polovice 17. stoljeća, a ponavlja ih i Tkalčić. TKALČIĆ, 1885, 112; DEANOVIĆ, 1957, 132. O uspostavi teme ugarskih svetih vladara kao samostalne ikonografske kompozicije detaljnije u: RATKOVČIĆ, 2020, 1–18.

18 TKALČIĆ, 1885, 112, bilj. 2.

7. Prizor *Posljednjega suda* na zapadnom zidu sakristije prije rušenja, akvarel na kartonu (RZK N 154)
Last Judgment on the west wall of the sacristy before demolition, watercolour on cardboard (RZK N 154)

izrazito plošni, naslikani šablonom. Crtež većine elemenata dekoracije je ujednačen, kontinuiranih poteza, dok je ispunjena elemenata izvedena zemljanim bojama, podloga je tamnomodra, a oslik je obrubljen crvenim trakama.

RESTAURATORSKI RADOVI POTKRAJ 19. I SREDINOM 20. STOLJEĆA

Zidne slike sakristije posljednjih su 140 godina restaurirane u dva navrata. Prvi restauratorski zahvat počeo je nakon što su slike otkrivene tijekom Bolléove obnove katedrale. Očišćene su od slojeva naliča koji su ih prekrivali, a radove reintegracije slikanog sloja obavio je bukovinsko-bečki slikar Epaminondas Buczewski (Bučevski), što bilježi i tadašnji tisak.¹⁹ Taj je slikar izabran vrlo vjerojatno zato

što je bilo zaključeno da su sakristijske slike izvedene u „bizantskom slogu“, a on je do tada vrlo uspješno sudjelovao u opremanju crkava istočnog obreda.²⁰ U vrijeme izvođenja radova 1884. godine, dnevni tisak pohvalno komentira rezultat rada Bučevskog,²¹ no izbor se ipak pokazao nespretnim, jer, kako se navodi, Bučevski je proizvoljno preslikao pojedine dijelove oslika svoda.²²

Druga obnova zidnih slika sakristije poduzeta je sredinom 20. stoljeća. Radove njihova čišćenja i konzerviranja,²³ tijekom svibnja i lipnja 1949. godine, izveo je restaurator Zvonimir Wyrubal,²⁴ tadašnji voditelj Restauratorskog zavoda JAZU, u sklopu aktivnosti koje je poduzeo Odbor za organiziranje izložbe srednjovjekovne umjetnosti naroda

19 „Još je jedna znamenitost u novoj sakristiji, gdje je bila prije riznica. Kad se je strugao zid, opažene su pod vapnom boje, a opreznošću razkrila se je fresko slikarija po celom svodu, koju su raznim kemičkim preparati ipak očistili tako, da su neke slike posve jasne. One potječu iz četrnaestoga vieka. U koje doba i tko je bio silno mudar, te odredio, da se liepe slike vapnom pobiele, to se na njegovu sreću ne zna. Ornamentalni uzorci, koji su još uzdržani na tom svodu, tako su krasni, da su isti motivi upotrebljeni i kod slikanja nove kapele. Stara slikarija figuralna je značaja i predstavlja proroke i druge svece u bizantinskom slogu. Umjetnik u ovoj struci, profesor Bučevski, koji je također svete slike u pravoslavnoj crkvi slikao, doći će iz Beča, da restaurira freske.“ Stolna crkva, *Narodne novine*, 140, 19. 6. 1884., 3.

„U sakristiji je akademski crkveni slikar Buczewsky izvršno i u izvornom stilu restaurirao dvije prastare slike svetaca na srednjem stropnom polju, te će, bez sumnje, nakon ovog uspješnog pokušaja restauriranja i ostale stare stropne slike ovog svodnog polja obnoviti vična ruka ovog slikara.“ Restaurierung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 160, 12. 7. 1884. (prijevod: Iskra Karniš Vidović).

Moguće je da su zidne slike prelićene prije kraja 18. stoljeća, jer se u vizitaciji 1792. u opisu sakristije navodi da je njezin svod gotičkog

sloga te da su zidovi ožbukani i obijeljeni. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I, 60.

20 Godine 1883. radio je na ikonostasu pravoslavne crkve u Zagrebu. Detaljnije o životopisu slikara Bučevskog (1843. – 1891.): <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2982> (pristupljeno 17. 1. 2023.); DAMJANOVIĆ, 2013, 152, 234; DAMJANOVIĆ, 2020, 204–207.

21 Restaurierung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 160, 12. 7. 1884.

22 Primjerice, navodi se da je odjeću mladog proroka Danijela / Davida preslikao u svjetovnu odjeću 14. stoljeća, a inkarnat „na bizantski način,“ te da je preslikao dva lika, nakon čega je angažman prekinut. Detaljnije: WYROUBAL, 1954, 178; DEANOVIĆ, 1988, 47.

23 Restauratorski radovi u sakristiji 1949. godine detaljno su opisani u: Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; a potom su i objavljeni: WYROUBAL, 1954, 176–178; DEANOVIĆ, 1988, 46–47. Izvedeni radovi nisu navedeni u godišnjem izvješću o radu Restauratorskog zavoda JAZU. SUNARA, 2017, 156, bilj. 646.

24 Detaljnije o Wyrubalovu životopisu u: SUNARA, 2017.

8. Sakristija zagrebačke katedrale, zidna slika na južnom zidu (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Zagreb Cathedral sacristy, wall painting on the south wall (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

9. Četiri uzorka dekorativnog oslika na kamenim okvirima zidova i svodnim rebrima izvedena krajem 19. stoljeća prema srednjovjekovnom izvorniku (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Four samples of decorative paintings on the stone frames of the walls and vault ribs (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

10. Sakristija zagrebačke katedrale, zidna slika na južnom zidu (HAZU, Schneiderov fotografski arhiv, inv. br. SFA-1019, 1937.)
Zagreb Cathedral sacristy, wall painting on the south wall (HAZU, Schneider's photo archive, inv. no. SFA-1019, 1937)

Jugoslavije u Parizu 1950. i u Zagrebu 1951. godine.²⁵ Prije toga, 1937. zidne slike snimio je fotograf Ljudevit Griesbach (sl. 10).²⁶ Analizirajući njihovo stanje 1949., Wyrubal zaključuje da su u lošijem stanju u odnosu na stanje snimljeno 1937. godine. Bile su prekrivene jednoličnim debelim slojem čađe i prljavštine zbog jakog dimljenja neispravne peći kojom je sakristija tada grijana i zato gotovo neprepoznatljive i nevidljive.²⁷ Također, navodi

da su 1882. godine mogle biti otkrivene samo slike na svodovima, a one na južnom zidu zasigurno nisu bile nikad ni pokrivene jer na njima nisu utvrđena oštećenja istovrsna oštećenjima na svodovima.²⁸ Iako su slike na svodovima 1949. bile vrlo oštećene i prekrivene tragovima udaraca čekića, nastalih uklanjanjem naknadnih slojeva, Wyrubal je zaključio da se ipak ne može sa sigurnošću tvrditi da su nekoć bile i prežbukane, nego vjerojatnije samo „prekrećene“ u više navrata. U prilog tome govorila je i činjenica da su boje na slici južnog zida bile izrazitije, punije, svježije, slikane gušćim nanosima nego one na svodu, koje su lažnije. Na slici južnog zida zamijećeni su i naknadni popravci, primjerice knjige koju drži lik

25 <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak/1217> (pristupljeno 22. 6. 2024.); WYROUBAL, 1954, 176; KRLEŽA, (pr.), 1951.

26 Snimanje je obavljeno u rujnu 1937., u sklopu kampanje sustavnog popisivanja i fotografskog snimanja spomenika i umjetnina Hrvatske koju je pokrenuo JAZU, a realizirao ju je predratnih godina Artur Schneider uz još trojicu fotografa: Stanisława Noworyte, Ljudevita Griesbacha i Đure Griesbacha. U zagrebačkoj katedrali snimljeno je 30 snimki koje se čuvaju u Schneiderovu fotografskom arhivu u HAZU-u u Zagrebu. SCHNEIDER, 1938, 148–155.

27 To je ujedno bio razlog što nisu bile ponovno fotografirane

neposredno prije restauratorskog zahvata, prema uobičajenom postupku. WYROUBAL, 1954, 178.

28 WYROUBAL, 1954, 176.

naslikan u gornjem registru.²⁹ Slike na svodu, osobito u istočnom dijelu zatečene su svjetlije od slike na južnom zidu, najvjerojatnije dijelom zbog načina slikanja, a dijelom i zbog upotrebe vapnene vode pri učvršćivanju. Zbog razlike u načinu slikanja otvoreno je i pitanje njihova autorstva.³⁰ Tijekom vremena su zbog loših uvjeta u sakristiji (uzrokovanih vlagom) nastala i brojna oštećenja, kao što je rastvaranje slikanog sloja i žbuke do dubine od 1 cm, a „dio boje i žbuke visi i ima izgled spužve“,³¹ zbog čega te dijelove nije bilo moguće čistiti, nego samo učvrstiti. Prethodni restauratorski zahvat, s kraja 19. stoljeća također je prepoznat kao uzrok pogoršanja stanja oslika. Utvrđeno je da je Bučevski preslikavanje dvaju likova izveo s pomoću kazeinskog veziva, zbog čijih se jakih vezivnih svojstava preslik nije mogao ukloniti.³² Tada je uočeno i da žbuka restauratorskog zahvata s kraja 19. stoljeća pokriva veće površine svodnih polja, uglavnom oko likova, na pozadini. Kao dio Bolléove obnove prepoznat je i dekorativni oslik s biljnim ornamentom na bočnim stranama svodnih rebra, izveden vodenim bojama s tutkalom, odnosno u tehnici *Leimfarbe*.³³ Ustanovljeno je i da je motiv preuzet s izvornoga ornamenta koji je djelomično još očuvan ispod slojeva novog zahvata, što je vidljivo i danas na donjem dijelu trake rebra južne strane zapadnog traveja (sl. 11). Tadašnje probe čišćenja pokazale su da se dekorativni oslik na većem dijelu osipa jer je vezivo (tutkalo) potpuno oslabjelo.³⁴

Wyroubal je slike najprije očistio,³⁵ s tim da mjesta na kojima se žbuka ‘raspadala’ nisu čišćena, nego samo

učvršćena višekratnim prskanjem vapnenom vodom i kazeinom. Nakon čišćenja, oštećeni dijelovi nanovo su zapunjeni novom žbukom.³⁶ Retuš je izveden na novim žbukama, vapnenim bojama s dodatkom kazeina.³⁷

Na južnom zidu istočnog traveja u vrijeme izvođenja restauratorskih radova bila je vidljiva plitka niša u kojoj je bila obješena slika. Na više je mjesta na tom zidu otvoreno nekoliko soni, no nije nađen oslik, nego se svuda ispod svjetložutog naliča nalazila tamnoplava boja.³⁸ Izvedeni radovi ocijenjeni su uspješnim, a iznesen je i prijedlog potrebnih budućih radova.³⁹ Predloženo je uklanjanje žbuke iz vremena Bolléove obnove i ustanovljavanje starijih slojeva oslika na istočnom, sjevernom i južnom zidu, potom uklanjanje dekorativnoga oslika s rebra svoda kako bi se otvorio „originalni romanički sloj ornametacije“ te čišćenje svežnjeva stupova i zaglavnih kamena svodova. Također je predloženo djelomično otvaranje niše nekadašnjih vrata prema katedrali u južnom zidu, te u sjevernom zidu otvaranje niše prozora uz stubište za koje se smatralo da su iz Timotejeva vremena i da ih Bollé nije mijenjao, nego samo zazidao. U konačnici je zaključeno da je potrebno cijeli prostor sakristije ponovno ožbukati i uskladiti s oslicima svoda i zida. No, sljedećih godina nije se ništa poduzimalo, unatoč inicijativama za sustavna konzervatorsko-restauratorska istraživanja.⁴⁰

alkoholom. WYROUBAL, 1954, 178.

36 Na zidnoj slici na južnom zidu, uz Kristovu glavu i njegovu desnu ruku zatečena su također oštećenja u žbuci, manji su komadi otpali, a za neke je postojala opasnost da otpadnu. „U donjem dijelu na tamnoplavoj pozadini bilo je jedno veće oštećenje, dok je manjih bilo nekoliko.“ Sva su ta oštećenja, kao i ona na svodu, zapunjena novom žbukom (odnos vapna i pijeska 1 : 3), a odignuta (rasklimana) žbuka lijepljena je kazeinom. Svodno polje na kojem je Bučevski restaurirao dva lika i gdje je sloj zidne slike na većem dijelu površine prijetio otpadanjem, učvršćivano je kazeinom i vapnenom vodom. Na kraju su sve površine zidnih slika dezinficirane 4 %-tnim formalinom (u Zapisniku od 14. lipnja 1949. navodi se da su slike tretirane 2 %-tnim formalinom s dodatkom sublimata (arhiva MKM-a RH). WYROUBAL, 1954, 177–178.

37 Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; WYROUBAL, 1954, 177.

38 Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; WYROUBAL, 1954, 178.

39 Članovi komisije bili su: Dragutin Hren, kanonik prokustos, Zvonimir Wyroubal, restaurator, Ljubo Karaman, ravnatelj Konzervatorskog zavoda u Zagrebu, Tihomil Stahuljak, konzervator i prof. Neda Madiraca. Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.

40 Godine 1971. Restauratorski zavod Hrvatske izradio je prijedlog financiranja izrade elaborata restauriranja zidnih slika sakristije temeljem kojega je Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu tražio financiranje. Restauriranje se smatralo nužnim, jer su slike već tada bile u lošem stanju i tek djelomično vidljive. Također je predloženo da RZH u izradi elaborata surađuje sa stručnjacima koji su već radili na restauriranju zidnih slika u kapeli sv. Stjepana u sklopu Nadbiskupskog dvora (Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu. Arhiva MKM-a RH, Zahtjev RZH za financiranje elaborata restauriranja zidnih slika u sakristiji zagrebačke prvostolne crkve – mišljenje, Zagreb, 4. ožujka 1971). No

29 Wyroubal navodi da je u tehnici *fresco secco* slikar naknadno naslikao horizontalni rub knjige koji je dijelom otpao pa se vidi stari, kosi rub. WYROUBAL, 1954, 177.

30 Vezano uz mogućnost dvojice autora zidnih slika svoda i južnog zida, Wyroubal se referira na tvrdnju Ive Franića (FRANIĆ, 1934, 252); WYROUBAL, 1954, 176.

31 Kao jedan od uzroka pogoršanja općega stanja zidnih slika Wyroubal navodi i vlagu koja se kondenzirala za hladnog vremena na svodu iznad prozora sjevernog zida, a njezinu količinu povezo je i s prekomjernim korištenjem vode za cvijeće kojim su se kitili oltari. WYROUBAL, 1954, 176.

32 Wyroubal napominje da će zbog visoke vlage u sakristiji kazein s vremenom posve nestati, ali zaključuje da će vrlo vjerojatno zajedno s njim otpasti i oslik. WYROUBAL, 1954, 178.

33 Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; WYROUBAL, 1954, 178. *Leimfarbe* (njem.), *distemper* (eng.) – „vodena boja koja se sastoji od pigmenata i organskog veziva biljnog ili životinjskog podrijetla (isključujući jaja). Osjetljivost organskog veziva i mogućnost truljenja *distemper* boja zahtijeva dnevnu pripremu (npr. korištenje ljepila, kazeina, ulja, ili karboksilmetil-celuloze). Slaba *distemper* boja (kreda, osnovni pigment i životinjsko ljepilo) nije otporna na trošenje. Tvrdi *distemper* premaz (bjelilo vezano s kazeinom ili lanenim uljem) jači je i otporniji na trošenje, ali je slabije propustan. Obje su *distemper* boje spojeve s vapnenom žbukom i namijenjene za rad u unutrašnjosti.“ WEYER et al., 2016, 104–105.

34 Arhiva MKM-a RH, Zapisnik o primopredaji popravka zidnih i svodnih slikarija u sakristiji Katedrale u Zagrebu dne 14. lipnja 1949.; WYROUBAL, 1954, 178.

35 Čišćenje je izvedeno suhim sredstvom (kruhom), nakon čega su ostaci prljavštine i čađe dodatno očišćeni destiliranom vodom i

11. Detalj izvornog srednjovjekovnog oslika prema kojem je izveden dekorativni oslik krajem 19. stoljeća (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)

Detail of the original medieval painting used as a template for the painting made at the end of the 19th century (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKA ISTRAŽIVANJA 2022. I 2023. GODINE

Tijekom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja katedrale 2022. i 2023. godine, koja su uslijedila nakon potresa 2020., zidne slike u sakristiji preliminarno su pregledane te je dokumentirano i opisano stanje njihove očuvanosti.⁴¹ Zatečena su brojna oštećenja i potvrđene su

prijašnje restauratorske intervencije, koje u kombinaciji s prljavštinom utječu na čitljivost sadržaja naslikanih prizora. Dio povijesnih restauratorskih zahvata uočen je vizualnim pregledom, a fotografskim dokumentiranjem u području vidljivog, bliskog ultraljubičastog i bliskog infracrvenog spektra pojedini dijelovi tih zahvata, zajedno s oštećenjima, dodatno su istaknuti (sl. 12). Oslikanom površinom svodnih polja ponajprije dominiraju velike žbukane nadoknade uglavnom na površinama oko likova. Na njima je izvedena reintegracija slikanog sloja lazurnim i mjestimice gušćim nanosima boje, koja je kromatski usklađivana s izvornim slojem. Sondiranjem je utvrđeno i da su restauratorske žbuke dijelom nanese i preko izvornoga srednjovjekovnog sloja te da su na izvornom sloju prisutni ostaci bojenih naliča kojima su slike bile prelićene prije Bolléove obnove.⁴² Fragmenti izvornoga srednjovjekovnog sloja s naknadnim naličima utvrđeni su i u donjim zonama istočnog zida u kojem je formiran otvor prema novoj sakristiji.⁴³

Na izvornom sloju žbuke s oslikom na svodu mjestimice su vidljiva mehanička oštećenja kao i promjene u tonalitету, dok su na sjevernom i zapadnom svodnom polju istočnog traveja vidljive bijele magličaste mrlje. Laboratorijskim analizama uzoraka sa sjevernog polja, gdje je još 1949. bio uočen problem kondenzacije vlage, dokazana je prisutnost štetnih topljivih soli.⁴⁴ Zidna slika na južnom zidu očuvanija je od onih na svodu te osim restauratorskih zahvata nisu zabilježena recentnija oštećenja.

Tijekom Bolléove obnove sakristije svi zidovi i bočne strane svodnih rebara na kojima je tada izveden i ornament s biljnim motivima, žbukani su istom žbukom ili žbukom sličnog sastava, a zidovi su pritom bojeni svijetlim oker naličem s iscrtanim kvadrima i crvenim trakama uz rubove zidova te s vodoravnom trakom sredinom svih zidova. Za navedeni ornament pretpostavlja se da je ponovljen prema izvornom predlošku. Na istraženim dijelovima rebara, ispod žbuke s ornamentom, potvrđeni su tragovi izvornog sloja oslika, no nije očuvan ornamentalni dio, osim spomenutoga manjeg fragmenta vidljivog na rebro južne strane zapadnog traveja. Drugačiji tip ornamentalnog uzorka, najvjerojatnije također izvorni, pronađen je na tijelu rebra neposredno iznad kapitela središnjega polustupa južnog zida, a na zaglavnom kamenu istočnog

te godine nije bilo dovoljno financijskih sredstava jer su planirani radovi ličenja sakristije i uvođenje centralnog grijanja i električnih instalacija (dopis Nadbiskupije zagrebačke upućen RZH-u 11. lipnja 1971., HRZ, arhiva RZH-a).

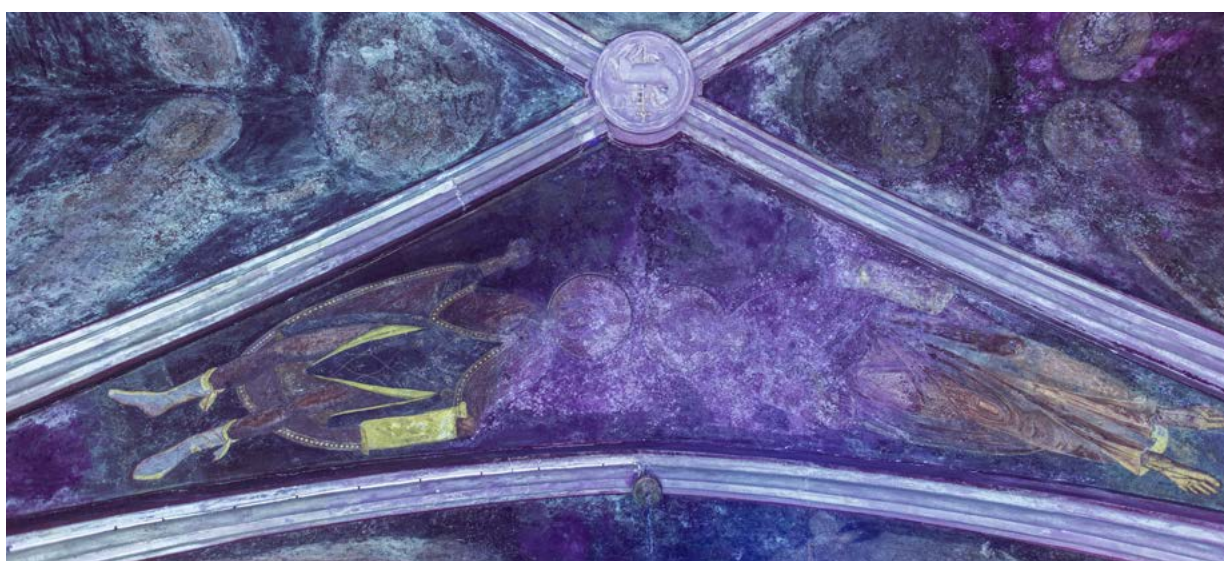
41 Istraživanja su obuhvatila sondiranje zidova s ciljem ispitivanja starijih građevnih struktura, ispitivanje slikanih i bojenih slojeva te su obavljene i laboratorijske analize (pristup svim poljima nije bio omogućen iz neposredne blizine). Zidne slike su temeljito opisane, fotodokumentirane – korištene su sljedeće fotografske metode: izravno osvjetljenje za vidljivi spektar (VIS), ultraljubičasta fluorescencija (UVF) za bliski ultraljubičasti spektar i infracrvena reflektografija za bliski infracrveni spektar (IRR), analizirana je arhivska dokumentacija i relevantna literatura te su donesene smjernice za daljnje radove.

HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 990–1075.

42 To je potvrđeno na istočnom svodnom polju. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 228.

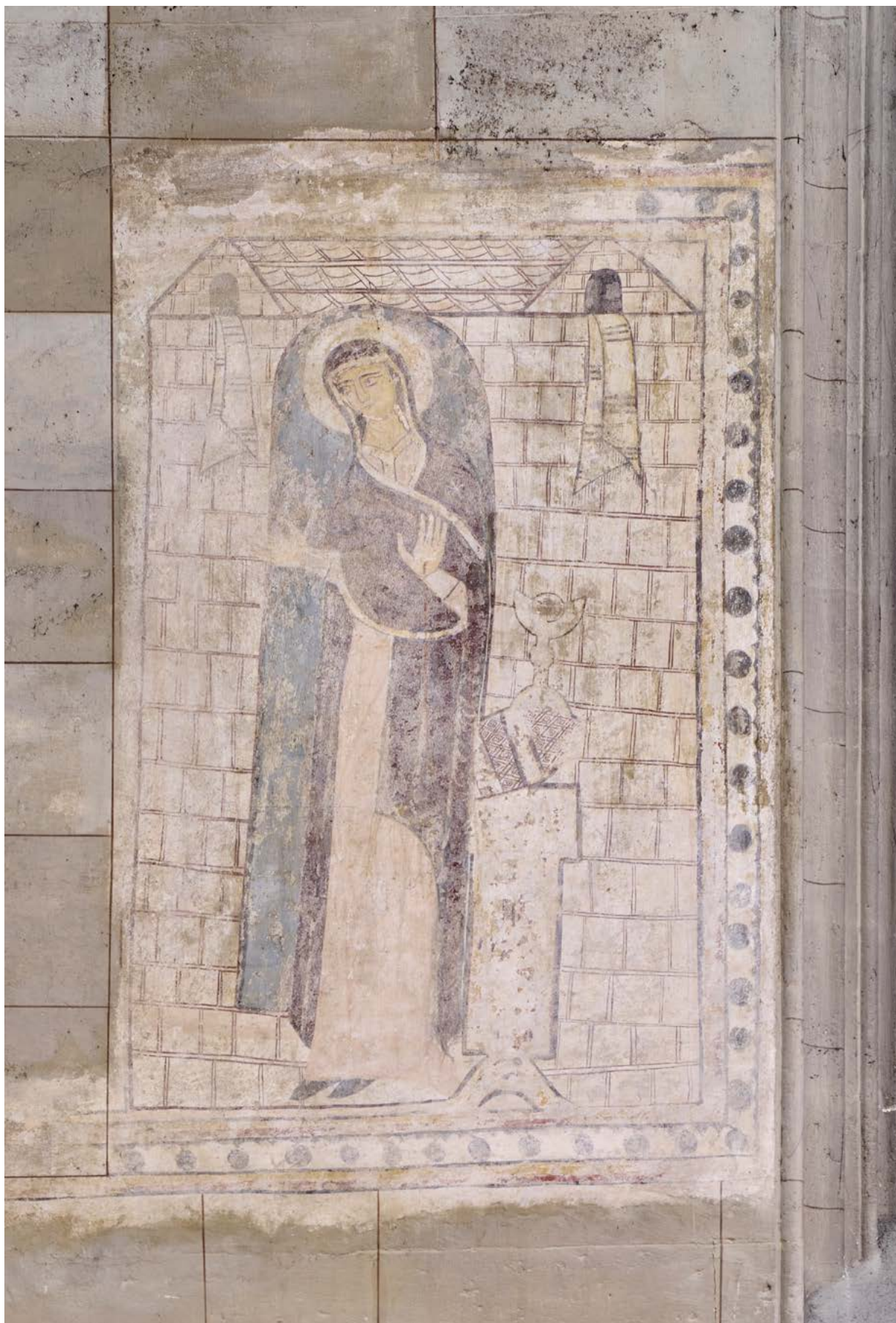
43 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 195–199. Pred istočnim zidom nekoć je stajao oltar sv. Petra i Pavla, posvećen 1275. godine. Zid je uklonjen potkraj 17. stoljeća, zajedno s oltarom, u vrijeme biskupa Borkovića (1667. – 1687.), kad se dograđuje istočna kapela. Danas je to prostor nove sakristije iz vremena obnove nakon potresa 1880. godine.

44 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, Laboratorijsko izvješće br. 14/2023.

12. Detalj oslika svoda sakristije (lijevo: prorok Danijel ili David (?) u svjetovnoj odjeći 14. stoljeća; desno: bradati muškarac u dugačkoj tamnocrvenoj haljini). Fotografsko dokumentiranje u području vidljivog, bliskog ultraljubičastog i bliskog infracrvenog spektra (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, G. Tomljenović, 2022.)

Detail of the sacristy vault painting (left: prophet Daniel or David (?) in 14th-century secular clothing; right: bearded man in a long dark-red robe). Photo documentation in the visible, near-ultraviolet and near-infrared spectrum (HRZ Archive, K. Gavrilica, G. Tomljenović, 2022)

13. Katedrala, zidna slika *Kušnja gorkom vodom*, južni zid južnog broda (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.)
Cathedral, wall painting *Ordeal of the Bitter Water*, south wall of the south nave (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

traveja (*Agnus Dei*) utvrđeni su tragovi pozlate. Istraživanjima je potvrđen i stari ulaz u sakristiju na južnom zidu s više bojenih naliča na dovratniku, a desno od istih vrata fragment izvorne žbuke s tragovima plavosivog obojenja. Sondiranjem sjevernog i zapadnog zida istočnog dijela sakristije, ispod žbuke iz razdoblja Bolléove obnove, nije pronađen srednjovjekovni sloj žbuke i zidnog oslika, istovremen onima na svodu, no utvrđen je stariji srednjovjekovni prozorski otvor u sjevernom zidu zapadnog traveja.⁴⁵

Usporedbom arhivske fotografske dokumentacije (1937.), relevantne literature i izvora te rezultata nedavnih preliminarnih istraživanja zidnog oslika i rezultata sondiranja zidova sakristije, moguće je potvrditi dio restauratorskih intervencija s kraja 19. i sredine 20. stoljeća, no za njihovu preciznu interpretaciju potrebno je provesti iscrpna konzervatorsko-restauratorska istraživanja kojima bi se preispitao obuhvat restauratorskih zahvata i upotrijebljeni materijali te utvrdilo stanje očuvanosti izvornoga slikanog sloja i uzroci propadanja, s konačnim ciljem određivanja pristupa budućim konzervatorsko-restauratorskim radovima i prezentaciji toga dijela stare sakristije.

Srednjovjekovni zidni oslici u katedrali

U unutrašnjosti katedrale, ostaci najstarijega zidnog oslika očuvani su u južnom brodu: dio jednog narativnog prizora te jedan manji fragment dekorativnog oslika (sl. 1).

Na južnom zidu zaključka broda, neposredno uz prozorsku nišu, nalazi se zidna slika s dijelom narativnog prizora *Kušnja gorkom vodom* (*Aqua probationis*), jedne od scena iz apokrifnog teksta, Protoevanđelja Jakovljeva (16,1), izvorno nastalog u 2. stoljeću.⁴⁶ Prikazuje Bogorodicu u trenutku nakon ispijanja kaleža gorke vode pred vrhovnim svećenikom i sumnjičavim mužem, dokazujući, prema Mojsijevu zakonu, svoju nevinost u optužbi za nevjeru (sl. 13).⁴⁷ Temeljem teme, motiva prizora, ali i tehnike slikanja, Ana Deanović datira sliku u treću četvrtinu 13. stoljeća, pripisujući je lombardskom majstoru francuskoga likovnog odgoja koji je dobro poznao ikonografiju apokrifnog evanđelja.⁴⁸

14. Katedrala, dekorativni zidni oslik na sjeveroistočnom zidu zaključka južnog broda (arhiva HRZ-a, snimka: Lj. Gamulin, 2022.) Cathedral, decorative wall painting on the northeast wall of the end of the south nave (HRZ Archive, Lj. Gamulin, 2022)

Zidna slika spominje se u dnevnom tisku na izmaku 19. stoljeća, tijekom Bolléove obnove; tada se pretpostavljalo da prikazuje scenu Navještenja, uz konstataciju da „nije baš osobite umjetnosti“.⁴⁹ Datirana je u 14. stoljeće, u isto vrijeme kao što su tada datirane i zidne slike sakristije. Nije ju se namjeravalo obnoviti, jer „nije cielo sačuvana, a čini se, da ju je izradjivala u ono doba manje vješta ruka“.⁵⁰ Evidentno je tada bila prekrivena jer je ponovno ‘otkrivena’ tijekom obrtničkih radova na zidnim površinama u unutrašnjosti katedrale 1983. godine, nakon čega su tijekom listopada iste godine stručnjaci Restauratorskog zavoda Hrvatske na njoj izveli konzervatorsko-restauratorske radove.⁵¹ I tada se smatralo da je riječ o sceni

45 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (pripr.), 2023, sv. II, sonde: 201, 205–207, 219, 223, 228–231, i sv. III, 1049–1074. O novim nalazima srednjovjekovnih struktura u sakristiji više u tekstu: JELENČIĆ, MAJER JURIŠIĆ, 2025. O obojenjima zidova sakristije vidjeti: MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

46 Detaljnije o Protoevanđelju Jakovljevu: BADURINA-STIPČEVIĆ, 2008, 75–92.

47 Prizor *Kušnja gorkom vodom* posljednja je od pet scena narativnog ciklusa *Posjet Marije Elizabeti*. Ikonografski motiv gorke vode je palestinsko-sirijskog podrijetla koji se prati još od 5. stoljeća i češći je u umjetnosti Istoka nego Zapada. U zagrebačkoj katedrali Ana Deanović je prva odredila o kojem je prizoru riječ. Detaljnije o prizoru: BADURINA, 1985, 206–207; DEANOVIĆ, 1988, 51–54.

48 DEANOVIĆ, 1988, 54; RATKOVIĆ, 2014, 238–239.

49 *Katolički list*, 4, 24. 1. 1884., 31.

50 Isto.

51 Zbog kratkog roka izvedeni su samo najnužniji radovi, ali tako da neće biti zapreka budućim zahvatima te su ocijenjeni korektnima i prihvaćeni. Zajedno s narativnim prizorom, tijekom istih obrtničkih radova, neposredno ispod profiliranog kamenog vijenca istočnog zida zaključka broda otkriven je natpis izveden crvenom bojom. Natpis je tada očišćen od naknadnih slojeva naliča kistom i vodom, a ostaci naknadnih žbuka u udubljenjima kamena uklonjeni su mehanički,

Navještenja, no 1988. Ana Deanović donosi tumačenje da se radi o jednoj od scena apokrifnog teksta.⁵²

U izvješću o radovima iz 1983. godine, navodi se da je zidna slika, izvedena u tehnici *fresco secco*, zatečena s oštećenjima koja su nastala tijekom obrtničkih radova. Veće površine otkrivenog, desnog dijela oslika bile su prekrivene slojevima preslika i raznim nečistoćama (čadom) te je cijela površina bila već pripremljena za novo ličenje i uz rubove prelićena.⁵³ U sklopu restauratorskih radova, priprema za ličenje (impregnacija) i boja uklonjeni su nitrorazrjeđivačem, a ostaci starijih naknadnih slojeva boje, žbuka i nečistoća, mehanički. Sondiranjem površine zida istočno od otkrivenog prizora, ustanovljeno je da je slika bila većih dimenzija i da se protezala cijelom istočnom polovicom toga zida, od prozorske niše sve do spoja toga južnog zida s jugoistočnim zidom apside. Ispod više slojeva naliča utvrđeni su dijelovi žbuke s oslikom. Iako je oslika sačuvano vrlo malo, utvrđeno je da se radi o liku okrenutom prema vidljivom ženskom liku (Bogorodici), iste visine, te su otkriveni fragmenti ruke, draperije i aureole, koji su tada nažalost, ponovno prelićeni. Na desnom, vidljivom dijelu prizora izveden je retuš i učvršćivanje slikanog sloja.⁵⁴

U sredinu 14. stoljeća datiran je fragment dekorativnog oslika na donjoj zoni sjeveroistočnog zida zaključka južnog broda katedrale, između okvira vrata prema tornju i kamene reljefne nadgrobne ploče Tome Erdődyja, pri čijoj je ugradnji oslik oštećen (sl. 14). Unatoč njegovoj fragmentarnosti, očuvani žbukani i slikani slojevi su u

dobrom stanju. Djelomično su još prekriveni slojevima naknadnih naliča i žbukom iz razdoblja Bolléove obnove. Prepoznaje se dio gornjeg desnog dijela trake okvira unutar kojega je oslik s marmorizacijom i geometrijskom bordurom s motivom tzv. kozmatskog uzorka koji podsjeća na kockice mozaika i temeljem kojega ga Ana Deanović smatra istovremenim drugom, trećentističkom sloju oslika kapele sv. Stjepana u obližnjem Nadbiskupskom dvoru.⁵⁵

Uz opisane očuvane fragmente srednjovjekovnog oslika, do kraja 19. stoljeća postojao je i oslik u vrhu sjevernog zida sjevernog broda, iznad nekadašnjega ulaza u sakristiju, s prikazom rodoslovnog stabla Isusa Krista. Oslik je otkriven tijekom Bolléove obnove katedrale i Tkalčić ga je datirao u 14. stoljeće, smatrajući ga istovremenim zidnim oslicima sakristije i južnog broda katedrale.⁵⁶ Ana Deanović smatra, analizirajući temu Kristova rodoslovlja, da bi se oslik mogao pripisati kraju 13. stoljeća i vremenu biskupa Timoteja, jer se motiv pojavio u Francuskoj u 12. stoljeću i proširio tijekom 13. stoljeća, nakon čega se rijetko javlja.⁵⁷ Iako se nakon otkrivanja prvotno mislilo obnoviti ga, oslik je tijekom radova uklonjen i pohranjen u riznicu katedrale,⁵⁸ ali već sredinom 20. stoljeća nije bilo poznato što se s njim dogodilo,⁵⁹ niti se još uvijek zna.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKA ISTRAŽIVANJA 2022. I 2023. GODINE

U sklopu istraživanja unutrašnjosti katedrale 2022. i 2023. godine, na zidnoj slici *Kušnja gorkom vodom* provedena su preliminarna istraživanja.⁶⁰ Oko nje otvorene su manje probne sonde, s tim da nisu čišćene veće površine zbog čvrstog prljanja recentnog naliča, da se oslik ne bi oštetio. Pregledom očuvanog i prezentiranog dijela prizora s prikazom Bogorodice (dimenzije 130 x 210 cm) utvrđeno je da je oslik izveden na sloju zaglađene vapnene žbuke. Na oštećenim dijelovima oslika vidljiv je retuš prijašnjeg

skalpelom. U izvještaju o radovima navodi se da tekst ni tada, 1983., nije bio posve čitljiv. HRZ, arhiva RZH-a, dosje 222/2. Izvještaj o radovima u 1983. godini, Zagreb, 5. listopada 1983. godine i Zapisnik o obavljenom očevidu u zagrebačkoj katedrali dne 11. studenog 1983. Natpis je prvi objavio Tkalčić (ALTARE SANCTE MARIE) i pripisuje ga Timotejevu vremenu. TKALČIĆ, 1885, 68–69. Prva trećina natpisa je još uvijek jasna i čitljiva (+ALTARE S... MAR... ..NIS), dok su srednji i krajnji dijelovi oštećeni i nečitki. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir), 2023, sv. II, sonda 435 i sv. III, 1008–1010. Vidi također: MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

52 DEANOVIĆ, 1988, 51–54.

53 Na cijelu površinu oslika, u sklopu obrtničkih radova, već je bila nanesena podloga *Kromosil*, a rubni dijelovi bili su prebojeni bojom *Kromosil* koja je upotrebljavana tijekom tadašnje obnove unutrašnjosti. HRZ, arhiva RZH-a, dosje 222/2. Izvještaj o radovima u 1983. godini, Zagreb, 5. listopada 1983. godine; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir), 2023, sv. III, 993–1007.

54 Izvedeno je retuširanje oštećenih površina koje su svojom bjelinom onemogućavale doživljaj cjeline. Retuš je izveden crticama, akvarelnim bojama, kombiniranjem lokalnog i neutralnog tona. U lijevom gornjem kutu prizora rekonstruirani su dijelovi naslikane arhitekture temeljem vidljivih tragova oslika i urezanog crteža u žbuku. Naposljetku je slikani sloj učvršćen jednim premazom 1 %-tne otopine *Paraloida* (B72?) u nitrorazrjeđivaču. Voditelj radova bio je Emil Pohl, akademski slikar konzervator, a članovi tima: Vinko Štrkalj, konzervator povjesničar umjetnosti, Edita Usenik, akademska slikarica konzervatorica, Vesna Pavlaković, akademska slikarica i Gordana Grim, likovna tehničarka. HRZ, arhiva RZH-a, dosje 222/2, Zagreb, katedrala Uznesenja Marijina, zidne slike u južnoj lađi. Izvještaj o radovima u 1983. godini, Zagreb, 5. listopada 1983. godine; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir), 2023, sv. III, 993–1007.

55 Srodan kozmatski motiv vidljiv je i na zidnim slikama u kapeli sv. Stjepana u Nadbiskupskom dvoru. DEANOVIĆ, 1988, 37–38; DEANOVIĆ, 1995, 78–79; RATKOVČIĆ, 2014, 239. Kozmatski ornament javlja se u 13. i 14. stoljeću i veže prvotno uz Rim, uz krug obrtnika i intarzista Cosmata, a potom se širi talijanskim područjem. Detaljnije u: GRKOVIĆ, 1995, 45.

56 „To se vidi na fresko-slikariji sada otkrivenoj nad bivšim vratima sakristije u kapeli sv. Ladislava, kao i na onoj na južnom zidu u kapeli sv. Marije. (...) Fresko-slikarija nad bivšima vratima sakristije prikazuje rodovnicu Krista Gospodina u podobi debela, koje imade na okrajku grana loze prema referadi evangelijske. Slika u kapeli sv. Marije prikazuje, ako se ne varamo, 'navještenje'. Slikarija jedna i druga nije baš osobite umjetnosti, ali imaju svakako starinsku vrijednost, jer su iz XIV. vijeka, te suvremene onoj u staroj sakristiji. Zato misli graditelj, da se i ona nad vratima sakristije obnovi.“ *Katolički list*, 4, 24. 1. 1884., 31; TKALČIĆ, 1885, 65.

57 DEANOVIĆ, 1988, 51.

58 TKALČIĆ, 1885, 65; RATKOVČIĆ, 2014, 239.

59 DEANOVIĆ, 1957, 131.

60 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir), 2023, sv. II, sonde 430, 439, 440; sv. III, 993–1007.

restauratorskog zahvata, a na cijeloj površini prizora prisutne su tamnije mrlje, prašina i površinska prljavština.

Na istočnom dijelu južnog zida, odnosno lijevom dijelu prizora, preličenom sivim naličjem s iscrtanim kvadrima, mjestimično se kroz oštećeni sloj naliča naziru tragovi slikanog sloja istovremeni vidljivoj zidnoj slici, i ostaci povijesnih naliča. Donja rubna traka okvira slike, zajedno sa žbukom, nastavlja se prema istočnoj strani, što potvrđuje prijašnju tvrdnju da je izvorni prizor bio gotovo dvostruko širi. Ispitivanjem površine oko zidne slike nisu utvrđeni istovremeni slojevi žbuke s oslikom, nego slojevi naliča kasnijih razdoblja koji se ponavljaju na svim zidovima katedrale. Sondiranjem zida zapadno od prozorske niše na više pozicija i visina nisu utvrđeni tragovi mogućeg sloja srednjovjekovnoga zidnog oslika, koji bi potvrdio pretpostavku o postojanju ostalih dijelova toga narativnog ciklusa.⁶¹ Zbog trenutnih radova obnove u unutrašnjosti katedrale, zidna slika je zaštićena geotekstilom i oplatom od OSB ploča s vratima, čime joj je omogućen pristup i povremeni pregled stanja tijekom građevinskih radova, nakon kojih bi na njoj također bilo potrebno provesti sveobuhvatna konzervatorsko-restauratorska istraživanja.

Srednjovjekovni zidni oslici u katedrali i sakristiji nisu stradali u nedavnim potresima, no opisani povijesni restauratorski zahvati i stanje očuvanosti upućuju na potrebu provođenja detaljnih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, kojima bi se utvrdilo stanje očuvanosti izvornih slojeva i njihova tehnologija, opseg i karakter starijih restauratorskih zahvata i uzroci propadanja, sve u svrhu njihove ponovne valorizacije, planiranja konzervatorsko-restauratorskih radova, a time i primjerene prezentacije. ■

Izvori

HAZU

Schneiderov fotografski arhiv

HRZ

Arhiva RZH-a

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I–IV

MKM RH

Arhiva Uprave za zaštitu kulturne baštine

Literatura

BADURINA ANĐELKO (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva i uvod u ikonologiju*, Zagreb, 1985.

BADURINA-STIPČEVIĆ VESNA, Još jedna glagoljska verzija *Protoevanđelja Jakovljeva*, *Slovo*, 56–57 (2008.), 75–92

Biblija – Stari i Novi zavjet, gl. ur. Jure Kaštelan, Bonaventura Duda, Zagreb, 1993.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Saborni hram Preobraženja Gospodnjeg i baština Srpske pravoslavne crkvene općine u Zagrebu*, Zagreb, 2020.

DEANOVIĆ ANA, Srednjovjekovne zidne slikarije na području Zagreba, u: *Iz starog i novog Zagreba*, 1 (1957.), 131–138

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 8–255

DEANOVIĆ ANA, *Kapela sv. Stjepana u Zagrebu*, Zagreb, 1995.

DOBRONIĆ LELJA, Doprinos zagrebačkih biskupa hrvatskoj kulturi, u: *Sveti trag: devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije, 1094.–1994.*, katalog izložbe, (Zagreb, MGC – Muzej Mimara, Zagreb, 10. rujna – 31. prosinca 1994.), ur. Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb 1994., 43–66

DOBRONIĆ LELJA, Lik sv. Timoteja na fresci (XIII. st.) sakristije zagrebačke katedrale, *Peristil*, 38 (1995.), 27–30

FRANIĆ IVO, Stara katedrala, *Zagreb – revija Društva Zagrepčana*, 8 (1934.), 245–254

GRKOVIĆ SANJA, Bordure u srednjovjekovnom zidnom slikarstvu Istre, *Peristil*, 38 (1995.), 43–50

Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije, katalog izložbe (Zagreb, Umjetnički paviljon, 1951.), predgovor Miroslav Krleža, Zagreb, 1951.

JELENCIĆ MIROSLAV, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, Novi tragovi srednjovjekovnih struktura zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 103–135

KARAMAN LJUBO, Bilješke o staroj katedrali, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, 11/1–2 (1963.), 1–46

Katolički list, 4 (24. 1. 1884.), 31

MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, DEAK MATIJA, KRULIĆ KRISTINA, Boje na zidovima i svodovima zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća, *Preplet starog*

61 Postojanje ostalih četiriju dijelova narativnog ciklusa pretpostavila je Ana Deanović, s obzirom na to da je riječ o prostoru kapele posvećene Mariji, a zidne slike nastale su u vrijeme jačanja Marijina kulta i sve brojnijih apokrifa. Detaljnije: DEANOVIĆ, 1988, 52.

i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda, 16 (2025.), 261–285

Narodne novine, 140 (19. 6. 1884.), 3

PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Zidna slika Posljednjeg suda iz 13. stoljeća u sakristiji zagrebačke katedrale Uznesenja Marijina, *Vjesnik biskupa Langa*, 136–137 (2019.), 60–63

RATKOVČIĆ ROSANA, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2014.

RATKOVČIĆ ROSANA, Ugarski sveti vladari u srednjovjekovnom zidnom slikarstvu u Zagrebačkoj biskupiji, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 38 (2020.), 1–18

Restaurierung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 270 (23. 11. 1882.); 160 (12. 7. 1884.)

SCHNEIDER ARTUR, Popisivanje i fotografsko snimanje umjetničkih spomenika zagrebačkih godine 1937., *Ljetopis JAZU, god 1936–37.*, 50 (1938.), 148–155

SUNARA SAGITA MIRJAM, *Život i djelo Zvonimira Wyroubala*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2017.

TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.

WEYER ANGELA, ROIG PICAZO PILAR, POP DANIEL, CASSAR JOANN, ÖZKÖSE AYSUN, VALLET JEAN-MARC, SRŠA IVAN, *EwaGlos – European Illustrated Glossary of Conservation Terms for Wall Paintings and Architectural Surfaces* (2nd revised digital edition), Petersberg, 2016.

WYROUBAL ZVONIMIR, Restauracija fresaka u sakristiji zagrebačke katedrale, *Peristil*, 1 (1954.), 176–178

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Croatian Academy of Sciences and Arts

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti / Yugoslav Academy of Sciences and Arts

MKM RH – Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske / Republic of Croatia, Ministry of Culture and Media

RZH – Restauratorski zavod Hrvatske / Conservation Institute of Croatia

Summary

Kristina Krulić, Edita Šurina

MEDIEVAL WALL PAINTINGS IN ZAGREB CATHEDRAL

Medieval wall paintings have been preserved on the vault and part of the southern wall of the eastern section of the old sacristy, as well as on the walls of the eastern part of the southern nave of the Zagreb Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus. The cycle of wall paintings in the sacristy dates to the second half or the third quarter of the 13th century, during the time of Bishop Timotej, who is believed to have initiated the cathedral's reconstruction following the Tatar invasion. The vault fields feature individual depictions of apostles, prophets and patriarchs of the Old Testament, while part of the southern wall depicts, likely alongside Christ, the holy founders of the Franciscan and Dominican orders, both of which had monasteries in Zagreb at the time. Over the centuries, the paintings suffered significant damage due to architectural modifications and restorations carried out on two occasions. The first restoration took place during Bollé's extensive restoration of the cathedral in the 1880s, as the wall paintings had been painted over. At the time, the integrity of the medieval paintings was greatly compromised by the removal of the western wall with the scene of the Last Judgment, preserved only as a watercolour sketch. Restoration of the vault fields, attributed to Bukovinian-Viennese painter Epaminondas Buczewski (Bučevski), focused on reintegrating the painted layer, and resulted in overpainting certain portions of the wall paintings. A more appropri-

ate presentation of the paintings was considered in the mid-20th century during the 1949 restoration, and carried out to prepare for an exhibition of medieval art. Zvonimir Wyroubal conducted cleaning and conservation, described the condition of the wall paintings, and identified shortcomings of the first intervention. Despite subsequent initiatives, comprehensive conservation and restoration was not undertaken, due to a lack of funding.

The paintings in the eastern part of the cathedral include a narrative scene, *Ordeal of the Bitter Water*, on the south wall of the south aisle, and a fragment of decorative painting on the northeast wall of the same aisle, beneath the tombstone of Tamás Erdődy. The decorative painting features marbling and a geometric border with a motif of the so-called Cosmatesque pattern reminiscent of mosaic tesserae. It dates to the mid-14th century and was likely discovered during the cathedral's interior restoration in the early 1980s. Despite their fragmentary state, the preserved plaster and painted layers remain in good condition. The narrative scene *Ordeal of the Bitter Water*, one of the episodes from the apocryphal Protoevangelium of James, was first mentioned in the late 19th century during Bollé's restoration, though it was initially thought to depict the *Annunciation*. At the time, it was considered the work of an unskilled painter and was likely painted over, only to be 'rediscovered' during the aforementioned 1980s restoration. The better-preserved portion of the scene depicting

the Virgin Mary was restored and displayed. A possible dating to the late 13th century, during the time of Bishop Timotej, was proposed, along with a new interpretation identifying it as a scene from the apocryphal text.

Since the wall paintings in both the sacristy and the cathedral were only preliminarily examined during the conservation and restoration research following the

2020 earthquake, comprehensive investigations are required to reassess their value and ensure their appropriate presentation.

KEYWORDS: Zagreb cathedral, old sacristy, figurative and decorative medieval wall paintings, conservation and restoration